

М.Гон

ЗАХІДНА УКРАЇНА 1930-х РОКІВ: НІМЕЦЬКИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Строката палітра національних фігурантів в історії України окреслює широке коло наукових завдань. Перспективним, зокрема, бачиться розширення об'єкту студій, що традиційно здійснюються у фокусі двостороннього формату (наприклад, українсько-польського) третіми силами. Такий підхід сприятиме з'ясуванню іманентної сутності національних стосунків, зокрема – дослідженню причин національних конфліктів.

У випадку із вивченням українсько-єврейських взаємин запропонований підхід дозволяє здійснити диверсифікацію етноконфліктного поля, з'ясувати його складові. Серед останніх – німецький фактор, який виступає вагомою корелянтою у взаєминах української та єврейської громадськостей 1930-х рр. у Західній Україні.

Проблему українсько-німецьких стосунків не можна віднести до тих, що залишилися поза полем історичних досліджень. Різні аспекти цього дискурсу досліджували, наприклад, М.Швагуляк¹, М.Вегеш і В.Задорожний², В.Ходак³. Проте вчені не проектували наслідків проницецької орієнтації українських державницьких сил 30-х рр. на проблему взаємин титульної нації з національними меншинами, зокрема, євреями. Відтак, цей аспект міжнаціональних стосунків залишається не дослідженим у сучасній українській історіографії.

З огляду на це, нашим завданням є вивчення німецького фактору в українсько-єврейських взаєминах у Західній Україні 1930-х рр. Зокрема, дослідження складових, що визначили фактор третьої сили в стосунках двох націй, реконструкція його об'єктивних (розбіжності поглядів щодо перспективи взаємодії українських державницьких сил з Берліном) та суб'єктивних чинників (наприклад, висвітлення українською пресою єврейської візії політичних процесів у Німеччині). Нарешті, з'ясування значення місця та наслідків означеної проблеми в українсько-єврейських взаєминах 30-х рр.

Хоча діалог українських державницьких сил з Німеччиною розпочався ще на початку 1920-х рр.⁴, його перетворення в складову українсько-єврейського протистояння припало на наступне десятиліття. Така еволюція німецького дискурсу у

взаєминах двох націй зумовлена приходом до влади А.Гітлера та оцінкою постаті рейхсканцлера Німеччини єврейською та українською сторонами.

Відтак протиборство двох націй довкола німецького фактору стартувало в квітні 1933 р., коли українська преса інформувала громадськість про промову Гітлера, виголошену перед іноземними журналістами в Берліні. Часопис "Діло" оприлюднив цю інформацію під заголовком "Сенсаційна заява Гітлера в українській справі". В ній, зокрема, стверджувалося: "Не може також той уряд, який бореться проти насильства побідників над побідженими, спокійно дивитися на поневолення російсько-жидівськими комуністами великого і шляхетського українського народу та народів Кавказу. Тому ми рішили – сказав Гітлер – ліквідувати наші союзницькі умови з Рапалля і Берліну та доложити всіх заходів, щоби здушити комунізм в його московському осередку та допомогти визвольним змаганням України. Тільки упадок більшовизму та повстання нової сильної Української держави може завести рівновагу міжнародних сил в Європі та спокій в цілому світі!"⁵.

Подібні заяви лідерів НСДАП в українському питанні звучали й раніше і, завдяки їх оприлюдненню пресою, були відомі громадськості. Так, у січні 1932 р., один із галицьких часописів опублікував інтерв'ю з керівником східного відділу НСДАП К.Мотцем, який заявив, що відродження України відповідає інтересам Німеччини⁶. Проте саме виступ Гітлера став безпосереднім каталізатором гострого українсько-єврейського протистояння. Це й зрозуміло. Його "Майн кампф" зводив євреїв у ранг чи не найголовніших ворогів німецького народу і мало не всього людства: "Найвиразнішу протилежність арійцям становлять євреї", – стверджував А.Гітлер⁷.

Німецький дискурс українсько-єврейських взаєностосунків у західноукраїнському політикумі визначався кількома компонентами. По-перше, спробою української сторони з'ясувати причини наступу, що розгортався в Німеччині супроти євреїв. Здебільшого відповідь на це питання зводилася до тези про негативну роль, яку, як вважали дописувачі газет, справив єврейський бізнес у країні. Серед типових сюжетних ліній-відповідей на окреслене питання – зв'язок євреїв як з комунізмом, так і лобіювання його антиподу – капіталізму (щодо останнього, то тут слід враховувати націонал-соціалістичну фразеологію прибічників Гітлера). Лише подекуди відповідь на питання про природу німецького антисемітизму залишає прокрустове ложе вище означених

версій: скажімо, покликання до історіософії О.Шпенглера (“Причини ненависті треба шукати в різниці віку рас”)⁸.

Друга тенденція, яка визначилася в західноукраїнському соціумі в той час, – не розуміння глибини конфлікту, що стрімко зростав у Німеччині, не усвідомлення того, що з часу приходу Гітлера до влади євреї почали сходження на Голгофу (Підкреслимо: йдеться саме про не усвідомлення. Бачення суспільно-політичних процесів у Німеччині з відстані восьми десятиліть не можна порівнювати з оцінкою суспільної атмосфери, висновками сучасників 1930-х рр., особливо ж першої половини десятиліття. У той час тільки найбільш прозорливі могли передбачити Катастрофу).

Отже – не усвідомлення частиною західних українців, як і громадськістю багатьох європейських країн, глибини ненависті НСДАП до євреїв. Свідчень цього чимало. Зокрема – інтерпретація подій 1 квітня 1933 р. у Німеччині. Цього дня відбувся бойкот єврейських закладів торгівлі, який, завдяки зусиллям нацистської партії та безпосередньо Гітлера, став першою загальнодержавною антиєврейською акцією в Німеччині. Висвітлюючи ці події часопис “Діло” зауважував, що “в останню суботу Німеччина мала видовище єдине в історії світу: організованого бойкоту всіх існуючих на терені великодержави жидівських крамниць та торговельних фірм і підприємств”⁹. Висвітлюючи причини акції, газета зображала її “як боротьбу молодого німецького націоналізму з жидами як могутню міжнародною силою” і вбачала в ній “оборонний, а не наступальний характер”¹⁰.

З часом, незадовго до запровадження Нюрнберзьких законів (15 вересня 1935 р.), які стали вершиною антиєврейського законодавства нацистської Німеччини, газета “Новий час”, презентуючи масове уявлення про спорідненість влади в СРСР з євреями, писала: “... українці з-за Збруча (в УРСР – М.Г.) можуть завидувати долі німецьких жидів. В Німеччині масове винищування, чи хоч би вивласнювання жидів не є мислиме. Некорисні жидам законні постанови виключають їх від державної служби (і служби в армії), обмежують число жидівських студентів на високих школах; *отже існування жидів не є загрожене*” (виділення наше – М.Г.)¹¹.

Третя тенденція німецького дискурсу українсько-єврейських взаємин – дискусія в пресі. Її зумовила реакція єврейських часописів на опублікування в українських газетах квітневого 1933-го року виступу Гітлера.

Згідно оцінки єврейських публіцистів, заява Гітлера викликала, в одному випадку, ентузіазм, у другому – стримано-констатуючий тон української преси. Остання ж адресувала євреям докори за те, що вони уникають аналізу причин, які визначали характер сприйняття заяви Гітлера. Так, “Діло” трактувало позицію українського табору як вичікувальну і наголошувало на тому, “... що в основі тих залогень є становище супроти комунізму та Советського Союзу. До того засадничого мотиву приєднується ще й той, що вперше в європейській великодержаві прийшла до влади партія, якої чільні – хоч нині ще неофіційні – діячі зазначили у закордонно-політичній програмі потребу розбиття єдиної державної Росії і створення української держави”¹². При цьому редакція газети підкреслювала, що українська антикомуністична позиція не має нічого спільного ані з антисемітизмом, ані з погромництвом.

Тим часом несподівана поява нового союзника українства призвела до визначення та поступового зміцнення пронімецьких настроїв в його середовищі. Така тенденція спостерігалася, зокрема, серед частини молоді. Увага українських студентів та випускників гімназій все частіше зверталася до подій у Німеччині. “Ця молодь, – стверджували органи польської поліції, – володіючи інформацією про моральну і матеріальну підтримку, яку отримувала українська еміграція, зокрема – кола ОУН, з боку німецьких урядових чинників, приглядається до діяльності Гітлера і вважає, що визволення України може наступити тільки за допомогою Німеччини”¹³. Водночас вже влітку 1933 р. польські слідчі органи в Галичині констатували зростання антиєврейських настроїв серед студіюючої молоді, які стали результатом зростаючих пронімецьких симпатій в її середовищі¹⁴.

Популяризації орієнтації частини української громадськості на Берлін сприяла сама епоха. З цього приводу відомий вчений І.Лисяк-Рудницький зауважив, що “українці не могли бути прихильниками міжнародного “статус-кво” й вони симпатизували ревізіоністським силам версальської Європи, насамперед Німеччині, спершу ще демократичній, а після 1933 р. гітлерівській. Хоч гаслом українського націоналізму була “орієнтація на власні сили”, однак у своїй зовнішньополітичній концепції він покладався на союз з Німеччиною”¹⁵.

Зрозуміло, що євреї ставилися до Німеччини з діаметрально протилежних позицій. Розгул антисемітизму в ній обумовлював відмінне від українського сприйняття перспектив налагодження

діалогу титульної нації з Берліном. Показовими в цьому контексті є міркування лідера галицької Сіоністської партії праці Ц.Геллера, який у 1934 р. констатував, що загострення українсько-єврейських стосунків припало на час приходу до влади Гітлера, "... в зв'язку з орієнтацією певних українських кіл на плани Розенберга"¹⁶.

Здається, не буде перебільшенням твердження, що сподівання на німецьку допомогу, як і прискіпливе споглядання за імовірним союзником, супроводжувалося радикалізацією настроїв частини галицьких українців щодо євреїв. Вони зростали в той час, коли українсько-єврейська конкуренція за економічні позиції в Західній Україні набирала дедалі чіткіших ознак етносоціального суперництва і навіть відкритої боротьби. В такій суспільно-політичній атмосфері восени 1933 р. у Східній Галичині відбулася низка антиєврейських виступів¹⁷. В окремих випадках, як у Сокальському та Стрийському повітах, ці виступи набрали агресивних форм¹⁸. У цей час орган національного відділу Міністерства внутрішніх справ "Sprawozdanie z życia mniejszosci narodowych" повідомляв: "... протиеврейські настрої серед українського населення поширюються під впливом гітлеризму. Антиєврейський рух серед українських націоналістичних елементів прибрав в останніх місяцях грубі форми. Руйнування майна євреїв, що мешкають у селах Східної Галичини, стали досить поширеним явищем..."¹⁹.

Оцінку євреями тогочасної суспільної атмосфери в Східній Галичині відображають міркування відомого сіоніста Ротенштрайха. В жовтні 1933 р. у варшавському часописі "Гайнт" він писав: "Нехай українцям не здається, що ми не будемо реагувати на все те, що вони нам роблять. Нехай українці не думають, що тому, що ми зайняті війною проти Гітлера (виділення наше – М.Г.), не приймемо боротьби з тими, які нападають на невинних жидів на українських селах. Не хочемо боротьби, але коли нас до неї змушують, ми її приймаємо. Не думаю, щоби то вийшло на добро українцям! Але вони, а не ми маємо дицидувати (вирішувати – М.Г.), що має статися"²⁰.

Кардинальна розбіжність у ставленні двох націй до Німеччини виринала на поверхню суспільно-політичного життя не тільки в результаті зведення безпосередніх проєкцій "українці – Німеччина" та "Німеччина – євреї", а й у силу зовнішньополітичної діяльності Польщі. Зокрема того політичного курсу, який реалізовував голова міністерства іноземних справ Й.Бек.

Цей ракурс взаємин з титульною нацією визначений євреями. Зосередження ними уваги на постаті Й.Бека зумовлено низкою причин. Зокрема тим, що голова польської дипломатичної служби намагався вивести проблему розв'язання єврейського питання поза геополітичні кордони держави, перенести його в міжнародну площину. Парадигма цих зусиль очевидна – ставка на еміграцію євреїв з Польщі. До того ж складовими зовнішньополітичного курсу Варшави стали денонсація т.зв. малого версальського трактату (який захищав національні права євреїв у Речі Посполитій), пошук країни для еміграції євреїв з Польщі та діалог останньої з Німеччиною.

Подібні компоненти польської політики викликали занепокоєння євреїв. Відтак вони прагнули з'ясувати ставлення до репрезентованого Й.Беком курсу українських політиків. При цьому першочергову роль для євреїв мало, очевидно, ставлення українських провідників до контактів Варшави з Берліном.

Однак провідники українства не переймалися цими питаннями. Їхнє бачення імовірної ролі Німеччини в долі українства діаметрально відрізнялося від висновків євреїв, які, з огляду на антисемітську політику нацистів, небезпідставно вважали Берлін уособленням зла. Тому пропозиції з боку євреїв щодо з'ясування провідниками українського табору свого ставлення до Німеччини не знайшли належного розуміння. Українська преса, подекуди, доволі різко, сказати б, превентивними кроками стримувала спроби зондажу єврейської сторони. Так, ініціативу часопису "Гайнт", який у 1937 р. намагався винести на обговорення вищеназване питання, оцінено як зусилля, спрямовані на те, щоб втягнути українців до участі в протистоянні євреїв з Німеччиною²¹.

Ракурс пронимецької орієнтації як деструктивної корелянти у взаєминах двох націй з особливою контрастністю виявився в 1938 р., коли після Мюнхенської угоди празький уряд надав автономію Закарпатській Україні. Події, що відбулися протягом жовтня 1938 – березня 1939 рр. стали черговим каменем спотикання в і без того складних українсько-єврейських взаєминах.

Звістка про утворення Підкарпатської Русі – тодішня офіційна назва Закарпатської України – викликала значний суспільний резонанс не тільки серед українців, а й євреїв. Їхні громадсько-політичні часописи скрупульозно відстежували події в автономії та піддавали критиці суспільно-політичні процеси, що відбувалися в ній.

Позиція єврейської преси в Польщі не пройшла повз увагу української сторони. Її судження означені одностайно-критичною оцінкою позиції євреїв і різнилася лише мірою радикалізму висновків. Так, у листопаді 1938 р. часопис "Новий час" стверджує, що "жидівська преса в Польщі зайняла у відношенні до Карпатської України вороже становище"²². Того ж місяця орган Фронту національної єдності "Українські вісти" резюмує: "... знову, черговий вже раз, на прикладі Карпатської України, жиди виявилися завзятими ворогами українства"²³. Такі твердження української преси виявилися типовими.

Справді, позиція євреїв, яку віддзеркалили їхні громадсько-політичні часописи, йшла врозріз із суспільним піднесенням, що опанувало західних українців. У Підкарпатській Русі вони вбачали провісника відродження української держави. Тим часом інші емоції та оцінки викликала Карпатська Україна серед євреїв: для них за новоутвореною автономією крився зловіщий образ Гітлера, результат започаткованих ним змін у Східній Європі (прологом до Мюнхенської конференції став виступ фюрера на захист судетських німців, які, за його словами, потерпали від дискримінації за мовчазної згоди уряду Чехо-Словаччини).

Дистанціонуванню євреїв від табору українських державників сприяли й події в Карпатській Україні, які широко висвітлювалися в пресі. Зокрема, громадськість була поінформована про пронімецьку орієнтацію А.Волошина, який 26 жовтня 1938 р. очолив уряд Підкарпатської Русі. Прем'єр, інформували читачів українські часописи, заявив, що "Карпатська Україна вдячна Німеччині, зокрема її вождєві канцлерові Гітлерові, за повну дипломатичну підтримку в важких часах. Завдяки Німеччині змогла Карпатська Україна втримати незалежність..."²⁴

Позиція А.Волошина бачиться даниною реаліям, що склалися довкола Карпатської України на міжнародній арені. Сучасні дослідники М.Вегеш та В.Задорожний з цього приводу стверджують, що в умовах, "... коли жодна європейська країна, крім Німеччини, не виступала гарантом незалежності Закарпаття, уряд Волошина вирішив орієнтуватися на "третій рейх". Німеччина тим часом заgravала з Карпатською Україною"²⁵.

Справді, шукаючи підтримки Берліну, політичний бомонд Підкарпатської Русі вдавався до кроків, які мали засвідчити про його лояльність щодо німців і безпосередньо рейхсканцлера Німеччини. Вже на другому своєму засіданні уряд Карпатської України окремою ухвалою дозволив поширення гітлерівського

“Майн Кампф” та п’яти німецьких часописів²⁶; в автономії легалізована діяльність фашистської партії, заборонено проведення антинацистської пропаганди²⁷. Зрештою, красномовним є жовтневий 1938-го року маніфест Української Національної Ради Карпатської України, останній пункт якого декларував: “Співпраця з Німеччиною, а саме на зовнішньополітичному й господарському терені”²⁸.

Такого зовнішньополітичного курсу Карпатська Україна дотримувалася й надалі. Опинившись у повній міжнародній ізоляції, в умовах, коли єдиним гарантом існування Підкарпатської Русі залишалася Німеччина²⁹, її провідники були приречені діяти, оглядаючись на Берлін. Навіть у березні 1939 р., коли була проголошена самостійність Карпатської України, А.Волошин звертався до Берліна: “Від імені уряду Карпатської України прошу вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною німецького Рейху...”³⁰

Чи могли такі ухвали й декларації пройти повз увагу єврейської громадськості, для якої Гітлер та очолювана ним країна були ворогом номер один? Із врахуванням подій як у самій Німеччині, так і в Європі такі припущення є безперспективними.

Останні передвоєнні роки все разючіше виявляли реакційність нацистів у єврейському питанні. 1938 рік став часом, коли антиєврейські закони нацистської Німеччини перенесено в анексовану нею Австрію. У паспортах євреїв з’явилася буква “J” (Jude), яка мала виказувати національну приналежність їхніх власників. Євреям заборонили проживати в будинках, де мешкали арійці. Того ж року розпочато політику т.зв. аріїзації економіки (практика примусової передачі підприємств, магазинів та іншої власності євреїв німцям). У жовтні 1938 р. – коли Закарпаття здобуло автономію – в Австрії за наказом Гейдріха проведено перший експеримент відкритого, брутального вигнання євреїв (їх депортовано в Польщу)³¹. 9-10 листопада того ж року відбулася горезвісна “кришталева ніч” – колосальний за масштабами погром, який охопив усю Німеччину. Його наслідки – 92 загиблих, 1400 зруйнованих і спалених синагог, пограбування чи знищення понад 7 тис. магазинів і дрібних торговельних лавок. Понад 30 тисяч євреїв заарештовано, ув’язнено в концтаборах.

У той час, восени 1938 р., у Карпатській Україні проживало близько 80 тисяч євреїв. На фоні пронімецького курсу місцевої влади над ними, вважали євреї Польщі, навис морок невідомості.

Діаметрально протилежна оцінка ролі Німеччини двома націями вкотре контрастно відобразила невблаганну реальність.

У той час як серед політично активної частини української громадськості в Західній Україні поширювалися міркування про Німеччину як потенційного політичного союзника, а пересічні українці подекуди навіть відводили їй роль свого провідника³², єврейські публіцисти вбачали в Карпатській Україні своєрідне вікно, що створювало нацистам сприятливі передумови для просування на Схід³³.

Отже, ставши на позицію польських державних інтересів, вбачаючи в українській автономії в Чехословаччині не стільки наслідок української ініціативи, скільки результат діяльності німецької дипломатії, який посилив позиції нацизму в Європу³⁴, євреї протиставилися Карпатській Україні.

Вагому роль в усталенні міжнаціонального протистояння в Західній Україні відіграла українська преса. Зокрема, висвітлення нею долі євреїв у країнах, де стрімко зростали ксенофобія та антисемітизм. Комунікатори – громадсько-політичні часописи – не оминали увагою цих подій, проте фактично повсякчас висвітлювали їх без будь-яких супровідних коментарів. Фігура “німої” констатації, умовчання, на наш погляд, загрожувала формуванням серед реципієнтів настроїв ігнорування фактами переслідувань на національному ґрунті, антисемітизмом, які охопили чимало європейських країн. Така небезпека стає очевидною із врахуванням того факту, що упередженість щодо євреїв на західноукраїнських землях спостерігалася вже в першій половині 1930-х рр. Відомий галицький політик Д.Левицький з цього приводу стверджував, що в той час “під впливом Заходу, головню Німеччини, серед української молоді в деяких східногалицьких повітах настали ... помітні симптоми антисемітизму. Який-небудь бутуз вважав себе за “малого” Гітлера чи Муссоліні...”³⁵

В контексті конструювання взаємин двох націй особливо багатозначною бачиться діяльність тих українських періодичних видань, які презентували праворадикальні погляди, що поєднувалися з симпатією до Німеччини. Ось, наприклад, повідомлення часопису “Українські вісти” з німецької столиці: “В Берліні нема жидівських вулиць. Берлінська міська влада веліла змінити назви тих вулиць, які називались іменами й прізвищами жидів. За один день 18 вулиць дістали назви славних людей замість назв: вулиця Васермана, Гайного (Гейне – М.Г.), Айнштейна (Ейнштейна – М.Г.) та інших жидів”³⁶. Подібні публікації, в яких критерієм визначення “славних людей” та знеславлення інших

виступала їхня національність, загрожували формуванням серед читачів світоглядних стереотипів.

Загалом можна стверджувати, що криза демократичних цінностей, яка визначилася в суспільно-політичному житті Європи, не оминула й українського політикуму. В 1936 р. противник інтегрального націоналізму В.Левинський бідкував: “Ах, як нині серед української студентської молоді поширений культ Муссоліні, Гітлера та інших фашистівських силачів!.. Скільки ж усяких муссолінят і гітлеренят наплодилось у нас під впливом лектури Донцова!..”³⁷

Слушність таких міркувань підтверджується тим, що в краю, зокрема на Волині, діяли й ті організації, які радикалізували своє ставлення до євреїв паралельно із активізацією антиєврейського курсу в Німеччині. Йдеться, зокрема, про Український національний козацький рух (УНАКОР). Виникнувши в 1935 р., він визначив своїм першочерговим супротивником СРСР³⁸, який включав до свого складу більшу частину українських земель. Декларації Берліну з українського питання, його позірна проукраїнська позиція, як, зрештою, і підтримка керованого І.Полтавцем-Остряницею козацького руху, полонили лідерів УНАКОР. У його офіційні – газети “Українське козацтво” – відкрито заявлялося про те, що контакти і співпраця з Берліном стали результатом схожості ідеології УНАКОР з фашизмом і, навіть, націонал-соціалізмом³⁹. То ж не дивно, що невдовзі організація стала вважати себе речником українського націонал-соціалізму, прибравши його в козацькі шати⁴⁰.

Визначивши своє місце в українському ідейно-політичному розмаїтті, мюнхенське керівництво УНАКОР збилося на манівці махрового шовінізму. Це виявилось, зокрема, в нав'язуванні своїм прибічникам у Західній Україні антиєврейського курсу. Визначення противника, до того ж “чужинця”, що знаходився поруч, призвело до здійснення низки випадів, спрямованих супроти євреїв. Різні за ступенем радикалізму (шпурляння в будинки євреїв каміння, вливання в колодязі нафти, нищення сільськогосподарських посівів⁴¹), вони проілюстрували дієвість методів терору: діяльність малочисельної організації (станом на 1935 р. УНАКОР об'єднував у своєму складі на Волині приблизно 300 чоловік⁴²), сприяла нагнітання суспільної атмосфери, зростанню психозу й страху серед жертв.

Отже, німецький фактор став вагомим компонентом конфліктного поля українсько-єврейських взаємин 1930-х рр. Він

звів перешкоду, подолати яку було не можливо. Агресивність націонал-соціалізму щодо євреїв зумовила природну реакцію останніх. Західноукраїнські землі стали одним з теренів Європи, де євреї в різний спосіб намагалися звести завісу, здатну призупинити поширення гітлеризму на Схід: єврейська преса рясніла повідомленнями про переслідування єврейців у Німеччині, ця тема обговорювалася на численних віче, євреї проводили акції бойкоту німецьких товарів тощо.

Безкомпромісно протиставляючись гітлерівській Німеччині, євреї виявили однаковість у негативному сприйнятті політичного курсу тих українських сил, які в боротьбі за державність сподівалися на підтримку Берліну. Показовою є оцінка його стратегії в українському питанні єврейським публіцистом К.Ансельмом. Наприкінці 1930-х рр. у тижневику "Сигнали" він стверджував, що "роздмухування української справи – це реалізація одного з етапів займаницьких планів Третьої Німеччини, проти яких мобілізується опінія (думка – М.Г.) демократії цілого світу"⁴³.

Тим часом в українському таборі домінували інші настрої. Українці, що поневірялися під владою Польщі, плекали надію на підтримку зовнішніх сил. Ініціатива Берліну, вважали сучасники 1930-х рр., ліквідувала лакуну зацікавлених долею українців союзницьких сил. Таке сприйняття демаршу Німеччини бачиться закономірним із врахуванням того, що його здійснено в трагічний для титульної нації період – час голодомору, початку "розстріляного відродження", скорботним символом якого стало самогубство М.Скрипника, репресій 1937-1939 рр. Тому заяви Берліна з українського питання швидко знайшли свого адресата. Серед тих західних українців, які сподівалися на повалення Версальської системи за допомогою Німеччини, були не тільки прибічники партій правого крила, а й чимало демократів⁴⁴. За таких умов, як влучно висловився І.Лисяк-Рудницький, "... євреї й українці в політичному сенсі більше не розмовляли тією самою мовою"⁴⁵.

Більше того, напередодні Другої світової війни діалогу між ними вже й не було. Навпаки, саме наприкінці 1930-х рр. завершилася герметизація двох народів у лоні власних національних інтересів. Так і не реалізований діалог безперспективно завмер. Натомість запанувала взаємна німота та недовіра двох покривджених націй одна до одної.

- ¹ Швагуляк М. Час надій, ілюзій та розчарувань. Німеччина в українській політичній думці (кінець XIX – перша половина XX століття) // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 59-70.
- ² Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 42-51.
- ³ Ходак В. Зовнішньополітичні орієнтації ОУН (1926-1936 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2001. – Вип. IV-V. – С. 81-89.
- ⁴ Там само. – С.82-83.
- ⁵ Діло. – 1933. – 2 квітня. – С. 3.
- ⁶ Швагуляк М. Час надій, ілюзій та розчарувань. – С.68.
- ⁷ Аренд Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К., 2002. – С.410.
- ⁸ Новий час. – 1933. – 22 червня. – С. 4
- ⁹ Діло. – 1933. – 6 квітня. – С. 1
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Новий час. – 1935. – 24 липня. – С. 2
- ¹² Діло. – 1933. – 20 квітня. – С. 1
- ¹³ Державний архів Ровенської області (далі – ДАРО). – Ф.120. – Оп. 1. – Спр.102. – Арк.31.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С.252.
- ¹⁶ Biuletyn polsko-ukraicki. – 1934. – № 18. – С.8.
- ¹⁷ ДАРО. – Ф.86. – Оп.2. – Спр.619. – Арк.2.
- ¹⁸ Biuletyn polsko-ukraicki. – 1938. – № 2. – С. 19.
- ¹⁹ Sprawozdanie z życia mniejszosci narodowych za I kwartal 1934 r.- Warszawa, 1934. – С.10.
- ²⁰ Новий час. – 1933. – 5 жовтня. – С. 3
- ²¹ Новий час. – 1937. – 2 липя. – С. 2
- ²² Новий час. – 1938. – 9 листопада. – С. 4
- ²³ Українські вісти. – 1938. – 21 листопада. – С. 5
- ²⁴ Новий час. – 1938. – 7 грудня. – С. 3
- ²⁵ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 43.
- ²⁶ Новий час. – 1938. – 21 жовтня. – С.1.
- ²⁷ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 43.
- ²⁸ Новий час. – 1938. – 26 жовтня. – С. 1
- ²⁹ Грицак Я.І. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2000. – С.202.
- ³⁰ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України (Історико-популярний нарис).- Ужгород, 1993. – С.25.
- ³¹ Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990.– С.28-29.
- ³² ДАРО. – Ф. 33. – Оп.2. – Спр. 2898.
- ³³ Nowy Dziennik. – 1938. 17 paŹdziernika. – S. 2

-
- ³⁴ Nowy Dziennik.– 1938. 5 listopada. – S. 1
- ³⁵ Biuletyn polsko-ukraicki. – 1938.– № 2. – S .19.
- ³⁶ Українські вісти. – 1938. – 10 жовтня. – С. 7
- ³⁷ Левинський В. Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова.- Львів, 1936. – С.28.
- ³⁸ ДАРО. – Ф.33. – Оп.1. – Спр.2204. – Арк.65-66.
- ³⁹ Там само. – Арк.65.
- ⁴⁰ Кучерепа М., Дмитрук В., Прокопчук В. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Луцьк, 1994. – С.40.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Новий час. – 1938. – 6 березня. – С. 4
- ⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С.130.
- ⁴⁵ Там само.